

УДК 165.191:32

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.48.28>

ПОЛІТИЧНИЙ РИТУАЛ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНА ОСНОВА СИМВОЛІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Катерина Голденштейн

*Політико-правовий коледж «АЛСКО»
вул. Ілленка, 39, 04050, м. Київ, Україна*

Розглянуто основні напрями дослідження політичного ритуалу як соціокультурної підвалини у складі символічної політики. Визначено, що політичний ритуал відтворює своєрідні способи бачення соціально-політичної реальності і транслює у суспільство цінності, які сповідує правляча еліта. Водночас він є ефективним механізмом формування і підтримки суспільних цінностей. Проаналізовано основні підходи до класифікації політичних ритуалів. Обґрунтовано перспективність вивчення сучасних підходів до політики з урахуванням її символічних форм. Доведено, що влада свідомо конструює політичну реальність, оформлюючи її символічно за допомогою ритуальних дій. Політичні ритуали вписані в структуру політичної комунікації та політичної культури і використовуються владою для підтримання легітимності та виправдання свого існування.

Систему політичних ритуалів є всі підстави розглядати як невіддільну частину політичної культури суспільства, спрямовану на формування його членами певної політичної ідентичності в її рамках: спільного світогляду, системи цінностей, стандартів поведінки, бачення майбутнього тощо. У цьому процесі політичні ритуали покликані виконувати регульовальну, аксіологічну та комунікаційну функції, утверджуючи прийнятну систему цінностей, підтримуючи й санкціонуючи певні норми поведінки, порядок, що існує у суспільстві.

Зроблено висновок, що дослідження політичного ритуалу як вихідної передумови здійснення символічної політики становить науковий інтерес для виявлення можливих способів легітимації політичної влади. У сучасному суспільстві політичний ритуал продовжує виступати не як самодостатній феномен, а як базовий структурний елемент символічної політики. Відзначено, що питання щодо того які феномени та дії в публічному полі української політики слід вважати проявами символічності, залишається недостатньо з'ясованим. Відповідно це відкриває широкий простір для подальших наукових досліджень символічної політики й, зокрема, – ролі політичного ритуалу як багатогранного явища сучасного суспільно-політичного розвитку.

Ключові слова: політичний ритуал, соціокультурний розвиток, символ, символічна політика, міф, церемоніал, сакралізація, легітимація влади.

Символічна політика як концепт і предмет політичного дослідження завжди привертала увагу фахівців у царині політичної науки. Важливий внесок у дослідження цієї проблематики зробив відомий німецький філософ Е. Кассіерер, який запровадив до наукового обігу власне «базове» розуміння людини, як «істоти, що створює символи». Значення символів, за Кассіерером, полягає в тому що вони є своєрідним ланцюжком, який пов'язує людей між собою та упорядковує різні процеси в суспільстві [1]. Тож не випадково символічна реальність постійно приваблює як зарубіжних, так і українських дослідників. Серед численних явищ цієї реальності важливе місце належить ритуалу, як історичній формі символічної легітимації авторитету і політичної влади. Слід зазначити, що цей феномен, маючи досить давню історію, і в сучасному суспільстві відіграє значну роль у різноманітному і складному політико-символічному просторі.

Сучасних досліджень ритуалу в політиці відносно небагато, що, на думку авторки, відкриває перспективи для його наукового дослідження. Вперше комплексний аналіз і розгорнута класифікація соціально-політичних ритуалів здійснив Е. Дюркгейм. Його позицію, засновану на дихотомії «сакральне»–«профанне», у подальшому розвивали Е. Гофман, М. Дуглас, З. Фрейд, Е. Фромм, К. Мангейм, Т. Мейер, Л. Мамфорд та ін. зарубіжні вчені. Політичний ритуал як складова політичного процесу останнім часом досліджується і у працях українських вчених О. Заславської, С. Кривенко, Ю. Левади, Ю. Малиновської, Е. Мамонтової, Г. Почепцова, С. Чукут, М. Юрія та ін.

Водночас, слід зазначити, що форми та способи реалізації культурно-евристичного потенціалу ритуалу як складової символічної політики у вітчизняній політичній науці все ще не знайшли належного відображення. З огляду на це, **метою даної статті** є визначення природи політичного ритуалу як складової і одночасно культурологічної основи здійснення символічної політики, з'ясування його ролі в оформленні політичної реальності.

Почнемо з того, що спроба понятійного визначення політичного ритуалу, викликає певні труднощі з огляду на те, що первинне, інтуїтивне розуміння цього терміну подекуди здатне створювати ілюзію його очевидності. У контексті політики за основу визначення ритуалу візьмемо найбільш поширене: ритуал (від лат. «ritualis» – обрядовий, «ritus» – урочиста церемонія, культовий обряд) можна визначити як стандартизоване повторення політично значущих дій, ідеологічно санкціонованих та драматично інсценізованих з метою регулярного утвердження та зміцнення соціально-політичного порядку [2, с. 74].

Натомість показовим в цьому відношенні є підхід американського історика і антрополога Д. Керцера, який так розумів суть ритуалу: «Визначаючи ритуал, я не буду, звісно, намагатися відкрити, чим є ритуал насправді, бо тут немає реально існуючого об'єкта. Точніше, ритуал є аналітичною категорією, яка допомагає мати справу з хаосом людської практики і вводить його в упорядковану схему. Немає правильного чи неправильного визначення ритуалу, є лише більш-менш корисне для того, щоб зрозуміти світ, у якому ми живемо» [3, р. 8]. Цю «користь» Д. Керцер вибачає в тому, що «за допомогою ритуалів люди розвивають свої уявлення про політичні інститути, якості політичних лідерів». Політичне розуміння «здійснюється за допомогою символів і ритуалів, і останній, як дія, за допомогою якої виражається символічне, виконує роль потужного знаряддя, за допомогою якого ми конструюємо політичну реальність» [3, р. 75].

Опосередковано цю ідею також висуває американська дослідниця ритуалів К. Белл. На її думку, політичні ритуали створюють владу, зображуючи людей як «пов'язану та впорядковану спільноту, що ґрунтується на спільних цінностях і цілях» та демонструючи «легітимність цих цінностей і цілей» [4, р. 129]. Таким чином, ритуал – це не миттєвий спосіб досягнення політичного ефекту за аналогією, скажімо, з політичними технологіями. Ця символічна форма не просто лежить в основі політичної спільноти, а пролонгує в індивідуальній і колективній діяльності прихильність до фундаментально значущих цінностей та цілей, які вона артикулює.

До соціально значущих функцій політичного ритуалу дослідники відносять формування стереотипів поведінки, закріплення одностайної згоди, запобігання соціальним конфліктам, утвердження ціннісних орієнтирів, забезпечення легітимності влади, об'єднання населення у соціум. Адже в результаті постійно повторюваних дій, де кожен суб'єкт відіграє відведену йому роль, складається уявлення про певну цілісність та взаємозалежність. Спираючись на дослідження Л. Мамфорда, С. Кривенко визначає, що спочатку головними засобами збереження порядку були ритуал і мова, а доказами їх ефективності – зростання культурної спадкоємності й передбачуваності, що лягло в основу майбутньої творчості.

Згодом ці завдання перейняли графічні мистецтва, будівництво, суспільний лад, моральні норми та кодифіковане право [5, с. 21]. У цьому контексті заслуговує на увагу співвідношення і субординаційний зв'язок таких елементів символічної політики як ритуал і міф, оскільки останній складає основу будь-якого символічного комплексу і, як і ритуал, є символічною формою пізнання і конструювання дійсності.

Дослідження політичних ритуалів у сучасній політиці передбачає їх аналіз крізь соціокультурну призму, осягнення глибинних засад суспільства, що відображають його соціокультурні коди. У рамках культурно-антропологічного підходу ритуал, як відносно автономний інструмент символічної політики, виступає і як елемент традиційної політичної культури. Саме через ритуалізацію, незалежно від історичного контексту і часу, діють традиційні механізми функціонування суспільства. Причому вони не відживають з часом або приходом інформаційних технологій, а навпаки, трансформуючись, набувають нової якості.

На думку американського науковця К. Гірца, політична влада завжди потребує «культурного оздоблення» для того, щоб самовизначитися і висунути свої домагання. «У політичному центрі будь-якого складно організованого суспільства, зауважує К. Гірц, перебувають правляча еліта і набір символічних форм, що виражають сам факт її правління і виправдовують його. Незалежно від того, наскільки демократичним чином члени еліти обрані (найчастіше не дуже демократичним), вони виправдовують своє існування й оформляють свої дії в такі форми, як церемонії, інсигнії, перекази, формальності, зібрання історій, що їх вони або успадкували від попередньої влади, або, у більш революційних ситуаціях, винайшли» [6, р. 124]. Легітимність при цьому розуміють як специфічну якість системи підтримувати віру населення і соціальних груп у те, що наявні політичні інститути найбільше відповідають даному суспільству, що пов'язує легітимність насамперед із політичною реальністю.

Ритуали класифікують за різними підставами і критеріями. Не претендуючи на повноту їх розгляду, звернемося лише до думки знаних авторитетів – Е. Гофмана [7] і Е. Дюркгейма [8], які усі політичні ритуали поділяють на позитивні та негативні. Позитивні ритуали за своєю суттю наближають учасника до царини сакрального, що притаманно насамперед тоталітарним та авторитарним суспільствам (наприклад, виголошення звернень трудящих, вітання піонерів, рапорти передовиків, відвідини мавзолею Леніна в Радянському Союзі). Негативні ритуали, навпаки, – побудовані на системі заборон, яка відділяє сакральне від вульгарного (приміром, глумління над пам'ятниками культури, державною символікою тощо). Надмірна ритуалізація політичного життя вписується в так звану «підданську» політичну культуру (за Г. Алмондом і С. Вербою), яка визначає найстійкіші, типові зразки і правила політичної поведінки громадян.

Е. Дюркгейм поділяє також ритуали на кризові та календарні. Кризові ритуали властиві для екстремальних ситуацій. Набір цих ритуалів суворо обмежений і співвідноситься з важливими моментами в житті колективу, викликаними або перетвореннями в соціальній структурі (народження, весілля, смерть), або змінами в навколишньому світі (війна, епідемії, стихійні лиха, і, як наслідок, – перебування глави держави на місці нещастя, його звернення до населення країни під час стихійного лиха тощо). Ритуал за цих умов виглядає як єдино можливий спосіб поведінки людини і колективу в тих ситуаціях, які розцінюються даним суспільством як кризові, й тому потребують спеціальних програм поведінки. Кризовий ритуал є дієвим способом як індивідуального, так і колективного переживання важливої критичної ситуації, спільною дією, що здатна долучати широку масу акторів до політики. Він дає змогу людині безпосередньо долучитися до того чи іншого політичного

дійства, насиченого політико-культурними смислами та символами (з'їзд керівної політичної партії, хода опозиції та ін.). Календарні ритуали відзначаються чіткою прив'язкою до конкретних дат, їх періодичної повторюваності та очікуваності (привітання громадян главою держави із Новим роком, святкування важливих для країни подій).

Кожен індивід має доступ до найрізноманітніших ритуалів – як до календарних, так і до кризових. Деякі зберігають своє значення лише в межах невеликої соціальної групи, інші виконуються одночасно великою кількістю людей і, що важливо, – їх виконання здатне змінити життя людей. У подібних ритуалах закладені соціальні норми, які рік за роком і покоління за поколінням вимагають від індивідів здійснення даного ритуалу й тим самим стають важливим елементом політичної культури суспільства. Наприклад, отримання різноманітних документів після досягнення певного віку чи статусу є індивідуальною справою кожного суб'єкта, але водночас подібний ритуал, по-перше, у певному віці здійснюється всіма, а по-друге, його дотримання призводить до зміни соціального статусу, що виявляється у зміні обсягу прав та обов'язків, покладених на індивіда.

Від суто вербальних форм комунікації ритуал відрізняється тим, що представляє собою струнку соціальну композицію, в якій існують порядок та ієрархія у спільному соціальному дійстві. К. Вульф так пояснює цей процес: діючи ритуально люди своєю тілесністю вносять у соціальну ситуацію більше, ніж проста мовна комунікація. Це «більше» закладено в матеріальності тіла і в екзистенції людини. У ритуалах завдяки інсценуванню долаються відмінності й створюється спільність. Відбувається це не тільки комунікативно-мовним, а й тілесно-матеріальним чином. Люди інсценують себе, своє ставлення до інших і створюють соціальне [9, с. 71].

Отже, із цього випливає, що усі ритуали, і не лише політичні, від самого початку вплетені в реальні взаємозв'язки, становлять основу суспільного життя, адже вірування найрізноманітніших культур полягає в тому, що від правильного виконання ритуалів залежить продовження людського роду й навіть збереження самого світу. На цьому акцентує Е. Кассіер у праці «Філософія символічних форм». Ще раз варто підкреслити, що політичний ритуал дотичний до сфери символічної політики, оскільки, за Е. Кассієром, людина є істотою символічною. З огляду на це вона потребує простих знаків, здатних наочно передавати інформацію.

Важливу роль у політиці відіграють церемоніали, які спрямовані на встановлення особистого або групового статусу (отримання паспорта громадянина країни, ритуал присяги, інавгурація тощо). Загальна характерна риса всякого церемоніалу полягає в тому, що різноманітні повсякденні зовнішні його прояви можуть у собі нічого доцільного не містити, являючи собою лише порядок дій, яких традиційно дотримуються. Особливість церемоніалу полягає в його незвичайній стійкості та мовчазному загальному визнанні навіть тоді, коли суспільство давно відмовилося від умов, що створили ті чи інші форми (найбільш простий приклад, коли людина традиційно знімає головний убір у приміщенні, чи потискає руку при зустрічі тощо).

Щодо оформлення політичної реальності, то тут церемоніали виконують більш значущу роль, є видовищним аспектом політики і способом участі та залучення широких мас до політики, забезпечуючи тим самим стійкість процесу легітимації. Так, у середні віки церемоніал знаходив застосування насамперед у релігійній сфері, тому що в подібних суспільствах всі соціальні відносини засновані на релігійних елементах. Відповідно церемоніал слугував своєрідним регулятором суспільного життя, який використовувала панівна еліта.

Так, ритуалом, що зводив царя до сакрального рівня, було наближення до престолу фігури пророка. Імператор Лев Іконоборець наголошував папі Григорію II, що виступає

одночасно і священником, і світським владикою. У святкові та недільні дні він сидів ліворуч трону, залишаючи місце праворуч Христу, присутність якого символізував покладений на сидіння хрест. Ритуал миропомазання при коронації монархів також вказує на їхній священницький сан. Самі імператори були переконані в тому, що царське помазання підносить їх над юрбою мирян і перетворює у деякого роду святителів. Наприклад, Оттон Великий постився перед тим, як надівати свою імператорську корону. Генріх III вдягався в знаки свого імператорського сану не інакше як після покаяння або після бичування рукою духівника [10, с. 136].

Згодом знання церемоніалу стає цілою наукою, а громадський контроль за суворим його дотриманням — важливою функцією політичної панівної еліти. Для прикладу достатньо пригадати такі країни, як Китай чи Японія. У цих країнах церемоніал охоплює як форми привітання і звернення, вигляд одягу, так і релігійні та суспільні норми. Церемоніал організовується при дворі, у системі титулів, у форменому одязі чиновників і військових тощо. Він підтримується цілою системою примусу і контролю і, як будь-який інститут, видозмінюється, коригується і стає частиною політичної культури.

У цьому випадку ми можемо говорити про формування особливої «церемоніальної культури», як частини загальної політичної культури суспільства, яка містить у собі самі ритуали та їхню інтерпретацію учасниками і спостерігачами. Центральним проявом церемоніальної культури, її вищим вираженням зазвичай і є ритуал, тобто практики, що оточують безпосередньо постать правителя та його політичні функції.

Така символіка влади, за К. Гірцем, була властива як королівським суспільствам, так і сучасним, де на зміну коронаціям приходять церемонії інавгурації президентів, а на зміну коронам приходять такі символи глави виконавчої влади, як президентський штандарт і спеціальний том Конституції [6, р. 125].

Приміром, Запорозька Січ, яку К. Маркс називав «першою християнською республікою» із її «чистою» демократією є певним зразком процесів церемонізації. Так, особа, яку обирали гетьманом або отаманом перед військовим походом мусила двічі відмовлятися від виявленої честі й погоджувалася лише на третій раз після запрошення з тривалими вмовляннями, ритуальною лайкою й погрозами. Церемонія виборів закінчувалася покладенням старими козаками на голову обраного жмені землі. Це символізувало вірність обраного товариству [11, с. 355].

За словами О. Коляструк, усі найбільш значимі політичні ритуали, мають тричленну структуру: спочатку вони передбачають відокремлення учасників ритуалу від повсякденного життя («обраність» і «довіра»), потім їх переміщення у надзвичайні умови («ініціація» і «сакралізація») й, нарешті, повернення в повсякденність, але вже в якості «посвячених» [9, с. 72]. У сучасному суспільстві виникає нова функція ритуалу – комунікаційна, суть якої полягає в можливості бути присутнім (реально або віртуально) при здійсненні певного набору ритуальних дій. Засоби масової комунікації уможливили відчуття власної участі в ритуальній дії в тому разі, якщо ця дія відбувається на екрані телевізора або у всесвітній мережі Інтернет.

Отже, проведене нами дослідження дозволяє стверджувати, що систему політичних ритуалів правомірно розглядати як невіддільну частину політичної культури суспільства, спрямовану на формування його членами певної політичної ідентичності в її рамках: спільного світогляду, системи цінностей, стандартів поведінки, бачення майбутнього тощо. У цьому процесі політичні ритуали покликані виконувати регулювальну, аксіологічну та комунікаційну функції, утворюючи прийнятну в даному суспільстві систему цінностей, підтримуючи й санкціонуючи певні норми поведінки, порядок, що існує у суспільстві.

На кожному етапі розвитку суспільства ритуал відіграє одну з головних ролей у справі стабілізації суспільства і збереження його цілісності. Ритуал присутній у суспільстві в усій своїй різноманітній варіативності через саму соціальну структуру суспільства. Причому політичний ритуал більшою мірою прагматичний, ніж інші види ритуалу. І йдеться тут як про знакову, так і про утилітарну прагматику. Він має певну прагматичну мету – націлений на єднання нації, на вираження почуттів групової солідарності. Однак політичні ритуали здійснюються не тільки з символічною метою – об'єднання суспільства, а й з практичною – нав'язати за допомогою виконання ритуалу певні ідеологічні ідеї правлячої політичної еліти. В нього вмонтовано моделі, які відповідають на її соціальні запити.

Виокремлення властивостей і функцій ритуалу в традиційній культурі є відправною точкою для розуміння процесу трансформації ритуалів у сучасному суспільстві. У процесі історичного часу політичні ритуали можуть змінюватися і змінюються, хоча, будучи опосередкованими сучасними формами політичної комунікації, цей процес не відбувається механічно. Недоторканими залишаються такі форми як святкування і демонстрації, мітинги, інавгурації тощо.

Ми свідомо не зупинялися на політичних ритуалах сучасного українського суспільства, але поділяємо думку С. Чукут в тому, що для зміцнення національно-культурних засад розвитку українського суспільства можна було б спробувати ввести усталені форми святкування певних національних свят — таких як День матері, День незалежності, Різдво тощо [12].

У сучасному суспільстві політичний ритуал продовжує виступати не як самодостатній феномен, а як базовий структурний елемент символічної політики. Але питання щодо того, які феномени та дії сьогодні в публічному полі української політики слід вважати проявами символічності, залишається недостатньо з'ясованим. На нашу думку, це відкриває простір для подальших наукових досліджень символічної політики, що дасть змогу домогтися глибшого розуміння явища в цілому.

Список використаної літератури

1. Філософія символічних форм Е. Кассіра. URL: <http://estetica.etica.in.ua/simvolichna-kontseptsiya-formi-u-e-kassirera/> (дата звернення: 01.06.2023).
2. Мамонтова Е. В. Виборча компанія як політичний ритуал. *Актуальні проблеми політики*. 2012. Вип. 47. С. 72–79. URL: http://app.nuoua.od.ua/archive/47_2012/12.pdf (дата звернення: 31.05.2023).
3. Kertzer D. Ritual, Politics, and Power. *New Haven*. London : Yale University Press, 1988. 235 p.
4. Bell C. Ritual: perspective and dimensions. New York : Oxford University Press, 1997. 368 p.
5. Кривенко С. О. Функції політичного ритуалу в українському політичному дискурсі. *Регіональні студії*. 2019. № 19. С. 20–23. URL: <http://www.regionalstudies.uzhnu.uz.ua/archive/19/5.pdf> (дата звернення: 31.05.2023).
6. Geertz C. Centers, Kings and Charisma: Reflections on the Symbolics of Power. Geertz C. *Local Knowledge: Further Essays in Interpretive Anthropology*. New York : Basic Books Inc., 1983. 256 p.
7. Goffman E. Interaction Ritual: Essays on Face-to-Face Behavior. New York : Doubleday Anchor Books, 1997. 270 p.
8. Durkheim E. Les formes elementaires de la vie religieuse: le systeme totemique en Australie. Paris : Presses Universitaires de France, 1960. 647 p.

9. Коляструк О., Коляструк О. Радянські політичні ритуали і практики повсякдення. *Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. Вип. 34. 2020. С. 69–74.
10. Корнієнко В. О. Еволюція політичного ідеалу (від плюралізму до синтезуючої єдності): монографія. Універсум-Вінниця, 1999. 430 с.
11. Корнієнко В. Політична етика. *Політологія: підручник*. Вид. 3-є, перероблене, доповнене / за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. Київ: Видавничий центр «Академія», 2006. С. 350–361.
12. Чукут С. Ритуал, його місце та значення в системі управління спадкоємністю в духовній культурі. URL: <https://ktpu.kpi.ua/wp-content/uploads/2016/02/Ritual-jogo-mistse-ta-znachennya-v-sistemi-upravlinnya-spadkojemnistyu-v-duhovnij-kulturi.pdf> (дата звернення: 06.06.2023).

POLITICAL RITUAL AS A SOCIO-CULTURAL BASIS OF SYMBOLIC POLITICS

Kateryna Goldenshtein

Political and Legal College "ALSKO"

Ilyenka str., 39, 04050, Kyiv, Ukraine

The main directions of the study of the political ritual as a socio-cultural foundation in the composition of symbolic politics are considered. It was determined that the political ritual reproduces peculiar ways of seeing socio-political reality and transmits to society the values professed by the ruling elite. At the same time, it is an effective mechanism for the formation, transmission and support of social values. The main approaches to the classification of political rituals are analyzed. The perspective of studying modern approaches to politics, taking into account its symbolic forms, is substantiated. It is proven that the government consciously constructs political reality, formalizing it symbolically with the help of ritual actions. Political rituals are inscribed in the structure of political communication and political culture and are used by the authorities to maintain legitimacy and justify their existence.

There is every reason to consider the system of political rituals as an inseparable part of the political culture of society, aimed at the formation by its members of a certain political identity within its framework: a common worldview, a system of values, standards of behavior, a vision of the future, etc. In this process, political rituals are designed to perform regulatory, axiological and communication functions, affirming the system of values accepted in this society, supporting and sanctioning certain norms of behavior, the order that exists in society.

It was concluded that the study of the political ritual as a starting premise for the implementation of symbolic politics is of scientific interest for identifying possible ways of legitimizing political power. In modern society, the political ritual continues to act not as a self-sufficient phenomenon, but as a basic structural element of symbolic politics. It was noted that the question of what phenomena and actions in the public field of Ukrainian politics should be considered manifestations of symbolism remains open. Accordingly, this opens up a wide space for further scientific studies of symbolic politics and, in particular, the role of political ritual as a multifaceted phenomenon of modern socio-political development.

Key words: political ritual, sociocultural development, symbol, symbolic politics, myth, ceremonial, sacralization, legitimization of power.